श्री प्रवचनसार प्रसाद

(1.) ज्ञानतत्त्व प्रज्ञापन

		गाथानंबर	PAGE NOS.
१.	पीठिका	१-१२	1-26
२.	शुद्धोपयोग अधिकार	१३-२०	27-50
३.	ज्ञान अधिकार	२१-५२	51-142+
४.	सुख अधिकार	५३-६८	TBD
५.	शुभपरिणाम अधिकार	६९-९२	TBD

(2.) ज्ञेयतत्त्व प्रज्ञापन

(3.) चरणानुयोगसूचक चूलिका

ગાથા ૧ થી ૫

(૧થી૫-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિરચિત) ગાથાસૂત્રોનું અવતરણ કરવામાં આવે છે :-

ગાથા: સુર-અસુર-નરપતિવંદ્યને પ્રવિનષ્ટઘાતિકર્મને,
પ્રણમન કરું છું ધર્મકર્તા તીર્થ શ્રી મહાવીરને; ૧.
વળી શેષ તીર્થંકર અને સૌ સિદ્ધ શુદ્ધાસ્તિત્વને,
મુનિ જ્ઞાન-દૃગ-ચારિત્ર-તપ-વીર્યાચરણસંયુક્તને. ૨.
તે સર્વને સાથે તથા પ્રત્યેકને પ્રત્યેકને,
વંદું વળી હું મનુષ્યક્ષેત્રે વર્તતા અર્હંતને. ૩.
અર્હંતને, શ્રી સિદ્ધને ય નમસ્કરણ કરી એ રીતે,
ગણધર અને અધ્યાપકોને, સર્વસાધુસમૂહને; ૪.
તસુ શુદ્ધદર્શનજ્ઞાનમુખ્ય પવિત્ર આશ્રમ પામીને,
પ્રાપ્તિ કરું છું સામ્યની, જેનાથી શિવપ્રાપ્તિ બને. ૫.

અન્વયાર્થ:- • આ હું સુરેન્દ્રો, અસુરેન્દ્રો અને નરેન્દ્રોથી જે વંદિત છે અને ઘાતિકર્મમળ જેમનો ધોઈ નાખેલ છે એવા તીર્થરૂપ અને ધર્મના કર્તા શ્રી વર્ધમાનસ્વામીને પ્રણમું છું. (૧)
• વળી વિશુદ્ધ સત્તાવાળા શેષ તીર્થંકરોને સર્વ સિદ્ધભગવંતો સાથે, અને જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર તથા વીર્યાચારવાળા શ્રમણોને પ્રણમું છું. (૨.)
• તે તે સર્વને તથા મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તતા અર્હંતોને સાથે સાથે - સમુદાયરૂપે અને પ્રત્યેક પ્રત્યેકને - વ્યક્તિગત વંદું છું. (૩.)
• એ રીતે અર્હંતોને અને સિદ્ધોને, આચાર્યોને, ઉપાધ્યાયવર્ગને અને સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર કરીને, તેમના વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાન આશ્રમને પામીને હું સામ્યને પ્રાપ્ત કરું છું કે જેનાથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૪,૫.)

શબ્દાર્થ: સત્તા = અસ્તિત્વ; શ્રમણો = આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓ; વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાન = વિશુદ્ધદર્શન અને જ્ઞાન જેમાં પ્રધાન (મુખ્ય) છે એવા; સામ્ય = સમતા, સમભાવ;

સારાંશ: • લોકમાં 'હું' શબ્દનો પ્રયોગ અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયરૂપ મનુષ્યપર્યાયના અર્થમાં કરવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં આચાર્યદેવ સર્વપ્રથમ જ 'હું' શબ્દનો અર્થ કરતાં કહે છે કે 'સ્વસંવેદનજ્ઞાન વડે પ્રત્યક્ષ થતા ઉદાર જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળા આત્મા જ હું છું.' તાત્પર્ય એ છે કે આ ગાથાઓમાં ગાઢતર જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળા આત્મામાં જ પોતાપણું અનુભવ કરનાર આચાર્ય કુંદકુંદદેવ પંચપરમેષ્ઠિઓનું

સ્મરણ કરતા જેમ આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે, આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થવાની પ્રક્રિયા કરે છે.

- અરિહંત ભગવાન પરમ ભટ્ટારક છે, તીર્થંકર ભટ્ટારક છે, અને અકલંકદેવ જેવા ઉત્તમ આચાર્યો માટે 'ભટ્ટ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.
- ઉર્ધ્વલોકના અધિપતિ સુરેન્દ્રો, મધ્યલોકના અધિપતિ નરેન્દ્રો તથા અધોલોકના અધિપતિ અસુરેન્દ્રો દ્વારા ગુરુ માનવાને કારણે ભગવાન મહાવીરને પણ ત્રણ લોકના ગુરુ માનવામાં આવ્યા છે.
- અઢીદ્વીપને મનુષ્યલોક કહે છે. અઢીદ્વીપમાં પાંચ વિદેહ છે. તેમાં ઓછામાં ઓછા વીસ તીર્થંકર અરિહંત તો હાજર હોય જ છે, પરંતુ અધિકથી અધિક એકસો સિત્તેર તીર્થંકર પણ એકસાથે હોઈ શકે છે. ભગવાન અજિતનાથના સમયમાં એકસો સિત્તેર તીર્થંકર અરિહંત એકસાથે વિદ્યમાન હતા.
- આચાર્ય કુંદકુંદનો આ પ્રવચનસાર ગ્રંથ જ એક એવો ગ્રંથ છે કે જેના મંગલાચરણમાં તેઓ વર્તમાન તીર્થંકરના વિશેષ ઉલ્લેખપૂર્વક પંચપરમેષ્ઠિ ભગવંતોને નમસ્કાર કરે છે.
- આચાર્ય અમૃતચંદ્ર કહે છે કે આચાર્ય કુંદકુંદનું આ મંગલાચરણ પરમ નિર્ગ્રંથ મુનિદશાની દીક્ષાનો ઉત્સવ હોવાથી જાણે મોક્ષલક્ષ્મીના સ્વયંવરનો જ ઉત્સવ છે.
- મોક્ષલક્ષ્મી ચારિત્ર ધારણ કરનારને જ વરણ કરે છે. મોક્ષલક્ષ્મીના સ્વયંવરનો મંડપ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે; તે મહોત્સવમાં કુંદકુંદ આચાર્યે બધા ભગવંતોને બોલાવ્યા છે. હે ભગવાન! મોક્ષલક્ષ્મી મને વરણ કરવાની છે. વિશ્વાસ છે કે - અમે મુનિદશાને પ્રાપ્ત કરીશું અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરીશું. અમે પંચપરમેષ્ઠિઓને સાથે રાખ્યા છે, તેથી મોક્ષલક્ષ્મી જરૂર વરણ કરશે. આ રીતે જેઓએ મોક્ષલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરી છે અને જેઓ પ્રાપ્ત કરવાના છે, તે બધાને હાજર રાખ્યા છે.
- મારા ચારિત્રના તેઓની સાક્ષી વડે મોક્ષલક્ષ્મી પાછળ ફરવાની નથી. આથી અપ્રતિહત ભાવનું અહીં વર્ણન છે. અનંત સિદ્ધો અને અરિહંત આદિ હાજર હોય અને મોક્ષલક્ષ્મી ન મળે - એમ બની શકતું નથી.
- ભગવતી જિનદીક્ષારૂપ ચારિત્ર આરાધનાના સ્વયંવર મંડપમાં હે તીર્થંકર ભગવાન તથા પંચપરમેષ્ઠીઓ પધારો પધારો!! જેટલા અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ વર્તમાનમાં વર્તે છે અને પૂર્વે થઈ ગયા છે, તેઓ સૌને નમસ્કાર કરે છે. વીસ વિદ્યમાન તીર્થંકર ભગવાન અહીં ઉપસ્થિત નથી, તો પણ તેઓનું નામ લઈને આદર આપીને બધાને ઉપસ્થિત કરે છે.

- રંગભૂમિમાં શૃંગારરસના રૂપમાં પંચપરમેષ્ઠિઓનું ભક્તિભાવપૂર્વક સ્મરણ કરીને આચાર્ય કુંદકુંદદેવ ગ્રંથકર્તાની પ્રતિજ્ઞાને માટે સાધ્યભાવ ધારણ કરવાનો અનુપમ પુરુષાર્થ કરે છે.
- ક્રિયાને પ્રધાન કરવા અને વાચિક 'વંદના' આદિ શબ્દોનું સમાધાનપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરવું એ દ્રવ્યનમસ્કાર છે; કારણ કે તેમાં દ્વૈત વિદ્યમાન છે. જેને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે, તે ભિન્ન છે અને જે નમસ્કાર કરી રહ્યું છે, તે ભિન્ન છે. આ રીતે દ્વૈતપૂર્વક કરવામાં આવતા નમસ્કારને દ્રવ્યનમસ્કાર અથવા વ્યવહારનમસ્કાર કહે છે.
- સ્વ-પરના વિવેકના વિવેકપૂર્વક પ્રવર્તમાન અદ્વૈત વડે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પરિણમન કરવું એ જ ભાવનમસ્કાર છે.
- ચિદાનંદ સ્વભાવમાં એકરૂપ થઈ જવું તે અભેદ-અદ્વૈત નમસ્કાર છે.
- દ્રવ્યનમસ્કાર શુભભાવરૂપ હોવાથી કષાયમંદતાની વિદ્યમાનતાને કારણે પુણ્યબંધનું કારણ છે. ભાવનમસ્કાર કષાયશક્તિથી ભિન્ન શુદ્ધોપયોગરૂપ હોવાથી નિર્જરાનું કારણ છે. અહીં આચાર્યદેવ દ્રવ્યનમસ્કારપૂર્વક શુદ્ધોપયોગરૂપ સાધ્યભાવને પ્રાપ્ત થઈને ભાવનમસ્કાર કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આચાર્યદેવ શુદ્ધોપયોગરૂપ સાધ્યભાવને પ્રાપ્ત થઈને સાધ્યભાવરૂપ ધર્મના પ્રતિપાદનની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.
- આચાર્ય જયસેન "ધમ્મસ્સ વત્તારં"નો અર્થ કરતાં લખે છે કે નિશ્ચયરત્ન-નિરુપરાગ આત્મતત્ત્વની નિર્મળ પરિણતિરૂપ નિશ્ચયધર્મના ઉપાદાનકારણ હોવાથી તે ભગવાન વર્તમાન નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ ધર્મના કર્તા છે અને વ્યવહારથી ભવ્યજીવોને ઉત્તમ ક્ષમાદિ અનેક પ્રકારના ધર્મોનો ઉપદેશ દેનારા હોવાથી વ્યવહારધર્મના કર્તા છે.
- "વિસુદ્ધિદંસણણાણપહાણાસમં" પદની વ્યાખ્યામાં તેઓ સ્પષ્ટરૂપે લખે છે કે મઠ, ચૈત્યાલય આદિ રૂપ વ્યવહાર આશ્રમથી ભિન્ન લક્ષણવાળા, રાગાદિથી ભિન્ન પોતાના આત્માના આશ્રયે ઉત્પન્ન સુખસ્વભાવી પરમાત્મા છે - એવું ભેદજ્ઞાન તથા સુખસ્વભાવી આત્મા જ ઉપાદેય છે - એવી રુચિરૂપ સમ્યક્ત્વ - આ લક્ષણવાળા જ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવી આશ્રમ જ ભાવાશ્રમ છે, નિશ્ચય આશ્રમ છે, વાસ્તવિક આશ્રમ છે.
- આચાર્ય, મુનિરાજને જે સંજ્વલન કષાય ઉદય વિદ્યમાન છે, તે જ "કષાયકણ" છે અને તેના ઉદયમાં થવાવાળા મહાવ્રતાદિના શુભભાવ જ તેના વ્યક્તરૂપ છે. પંડિત ટોડરમલજી અનુસાર મુનિરાજને અશુભોપયોગનો સદ્ભાવ તો છે જ નહીં; હવે જે શુભોપયોગ જ રહ્યો, તેને અહીં કષાયકણ કહેવામાં આવ્યો છે.

- જ્યાં સુધી વીતરાગ દશા નહિ, ત્યાં સુધી જ્ઞાનીને કંઈ કષાયરૂપ રાગ આવે છે, તેને 'કષાયકણ' કહે છે. જ્યાં સુધી મુનિરાજને પૂર્ણ અભેદનું અવલંબન નહિ, ત્યાં સુધી પ્રત્યાખ્યાન, પ્રાયશ્ચિત, વંદન આદિનો રાગ આવે છે; પરંતુ તે જ્ઞાનનો સ્વભાવ નહિ, કારણ કે તે 'કષાયકણ' છે, પુદ્ગલનું કારણ છે; સ્વભાવની પ્રાપ્તિનું સાધન પણ કારણ નહિ. તોપણ જ્ઞાની વીતરાગ થવામાં જ્ઞાતા થાય છે, તેથી તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે.
- 'નિશ્ચયદૃષ્ટિનો વીતરાગ તો પરંપરા મોક્ષ આપવાનું કારણ છે' — આમ શ્રી પંચાસ્તિકાય શાસ્ત્રની શ્રી જયસેનાચાર્યની ટીકામાં કહ્યું છે.
- જ્ઞાન દ્રવ્ય છે, જ્ઞેય છે અને હું જાણ-દેખણ છું; પરંતુ રાગને ભાવવાળો હું નહિ - એવા ભાન વિના સ્વચ્છંદી કરું નહિ. રાગને ભાવવો અને રાગ આવવો એ બે માં અંતર છે.
- સ્વભાવ સન્મુખતા - નિર્મળતા - વીતરાગતા એ જ મોક્ષનું કારણ છે અને તે જ સ્વભાવ છે.
- અનંતકાળ = જેનો અંત એ કાળમાં નહિ થવાનો છે.
- સાતિશય ભેદવિજ્ઞાન = જે સ્વસંવેદન નિજનું થયું છે તે હવે પડવાનું નહિ. આ અપ્રતિહતભાવની વાત છે. આત્માને જે આનંદ જાગ્યો તે હવે પડવાનો નહિ. આગળ આ ગાથામાં ત્રેસઠ ગાથામાં પણ આવી વાત આવશે. સમયસાર ગાથા ૩૮ માં પણ આ વાત છે. ૩૮ માં શ્રોતાની વાત છે, અહીં પોતાની વાત છે.
- અભિનિવેશ = અભિપ્રાય, આગ્રહ, નિશ્ચય
- નિર્વિકલ્પ = વીતરાગ થઈને. તેથી આ ગાથાઓ ભિન્ન છે, માટે પુનરુક્તિ છે.
- સાતિશય ભેદવિજ્ઞાન : હવે તો એ દ્રવ્ય પણ તો દ્રવ્યની દૃષ્ટિ પડે.
- ધર્મ = પુણ્ય, અર્થ = પૈસો, કામ = ભોગ, (ઇન્દ્રિયો) મોક્ષ એ જ ચાર પુરુષાર્થ છે.
- પુત્રો! અમે ધર્મ પામ્યા એને અમારો મોહ શું? આત્મા અમારી સ્થિતિ આત્માના ભાનમાં જાગૃતિ એ જ આત્માની દયા છે. દિવસમાં પણ આવે છે કે પરમેષ્ઠીની કરુણા છે - તે કાંઈ કષાય નહિ. સ્વભાવના વીતરાગ છે. શ્રીમદ્‌માં પણ આવે છે કે 'કરુણા હમ પાવત હૈ તુમકી.....'
- સાંકળ = સ્વરૂપમાં જોડાણ કરનાર
- વર્ધમાન = વૃદ્ધિગત થયેલો પૂર્ણ સ્વભાવ. જેનું જ્ઞાન પૂર્ણ થઈ ગયું છે.
- ધર્મ = શુદ્ધ પરિણતિ. તેના કર્તા હોવાથી તેઓ ધર્મના કર્તા છે.
- ભટ્ટારક = પૂજનીય.

- પુજાનું છું = શરીરથી (હીરાના નંગ) નમું છું, વચન વડે સ્તુતિ કરું છું.
- છેલ્લા નાથ = ધ્યાનાજિનનો નાથ.
- જ્ઞાનાચાર આદિ = જ્ઞાનનો નિશ્ચય આચાર આદિ
- આગમ = સ્થાન. પંચપરમેષ્ઠિના ગુણોમાં (સહજ રૂપે) જ્ઞાનદર્શન જ્ઞાન ~~[illegible]~~ મુખ્ય છે. વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનરૂપ તે આગમ છે.
- દૂર કરીને જઈને = દૂર કરીને તેને ફરીથી ન થવા દઈને
- ઉત્કટ = મોટું
- જેઓ જ્ઞાનપ્રધાન કરે છે, તેઓ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાનચારિત્રની આરાધનાને અપનાવેલો છું – એમ કહ્યું છે.

गाथा 1 से 5 : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1. भट्टारक	A. पूजनीय
2. धम्मस्स कत्तारं	B. सहजशुद्ध ज्ञानदर्शनप्रधान श्रमण
3. द्वैत नमस्कार	C. मिथ्यादृष्टिका शुभराग
4. अद्वैत नमस्कार	D. प्रत्याख्यान आदि का मंदतम राग
5. भावश्रमण	E. जिनका ज्ञान पूर्ण हो गया है
6. कषायकण	F. निश्चय रत्नत्रयरूप धर्मके कर्ता
7. परंपरा सिद्धिका कारण	G. द्रव्यनमस्कार / पुण्यबंध का कारण
8. सातिशय विवेकज्योति	H. अप्रतिहत भेदज्ञान
9. वर्धमान	I. भावनमस्कार / मुक्ति का कारण
10. "मैं"	J. स्वसंवेदन ज्ञान द्वारा प्रत्यक्ष ज्ञान होनार ज्ञानदर्शनस्वभावी आत्मा
11. कुंदकुंदाचार्य का मंगलाचरण	K. मोक्षलक्ष्मी के स्वयंवरका महोत्सव

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1. मुनिराज को अशुभोपयोग होता नहीं।
2. मन के गहरे भाव सहित की विकल्पपूर्वक स्तुति धर्म का कारण है।
3. मंगलाचरण की इन गाथाओं में भगवान कुंदकुंदाचार्य ने साम्यभाव प्राप्त करने की प्रतिज्ञा की है।
4. टीका में "मैं" शब्द का प्रयोग असमानजातीय द्रव्यपर्याय-रूप मनुष्यपर्याय के अर्थ में किया गया है।
5. अजितनाथ भगवान के समय में 170 तीर्थंकर ढाई द्वीप में विचरते थे।
6. 'सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्र की एकतारूप एकाग्रता को मैं प्राप्त करता हूँ' - इस प्रतिज्ञा ज्ञानप्रधान कथन से कही गयी है।

ગાથા ૬ :

(૬-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે આ જ (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ) વીતરાગચારિત્ર ઈષ્ટ ફળવાળું હોવાથી તેનું ઉપાદેયપણું અને સરાગચારિત્ર અનિષ્ટ ફળવાળું હોવાથી તેનું હેયપણું વિચારે છે.

ગાથા: સુર-અસુર-મનુજેન્દ્રો તણા વિભવો સહિત નિર્વાણની
પ્રાપ્તિ કરે ચારિત્રથી જીવ જ્ઞાનદર્શનમુખ્યથી. ૬.

અન્વયાર્થ: જીવને દર્શનજ્ઞાનપ્રધાન ચારિત્રથી દેવેન્દ્ર, અસુરેન્દ્ર-નરેન્દ્રના વૈભવક્લેશરૂપ બંધ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મુમુક્ષુને ઈષ્ટ ફળવાળું હોવાથી વીતરાગચારિત્ર ગ્રહણ કરવાયોગ્ય (ઉપાદેય) છે, અને અનિષ્ટ ફળવાળું હોવાથી સરાગચારિત્ર છોડવાયોગ્ય (હેય) છે.

સારાંશ: • પાંચમી ગાથામાં વિશુદ્ધ દર્શન જ્ઞાન પ્રધાન સામ્યને પ્રાપ્ત કરીને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ માટે સામ્યભાવને પ્રાપ્ત થવાની વાત કરી હતી. હવે આ છઠ્ઠી ગાથામાં પૂર્વોક્ત ચારિત્રના ફળનું નિરૂપણ કરે છે.

• સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન વિના ચારિત્ર એ સમ્યક્ચારિત્ર હોતું જ નથી.

• સરાગચારિત્ર અને વીતરાગચારિત્ર - આ બે ભેદ સમ્યક્ચારિત્રના જ છે. એમ સમજવું બહુ મોટી ભૂલ હશે કે સરાગચારિત્ર તે મિથ્યાચારિત્ર અને વીતરાગચારિત્ર તે સમ્યક્ચારિત્ર હશે; કારણ કે ચારિત્રના સમ્યક્પણાનો આધાર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન સહિત હોવાપણું જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સરાગ અને વીતરાગ - એ બન્ને ચારિત્ર સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધર્માત્માઓને જ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિઓને નહીં.

• બંધનું કારણ તો રાગ જ છે, ચારિત્ર નહીં; કારણ કે નિશ્ચયથી ચારિત્ર તો વીતરાગભાવનું જ નામ છે. રાગને તો સહચર હોવાથી વ્યવહારથી ચારિત્ર કહી દેવામાં આવ્યું છે. પરમાર્થે તો તે ચારિત્ર નહીં પણ ચારિત્રનો દોષ છે.

• જે ઈન્દ્રાદિ પદોને અને ચક્રવર્તીના વૈભવને લોકો ઈષ્ટ સમજે છે, સુખરૂપ માને છે; તેમને અહીં અનિષ્ટ કહ્યાં છે, ક્લેશરૂપ કહ્યાં છે, બંધરૂપ કહ્યાં છે.

• પ્રશ્ન: અસુરેન્દ્ર તો ભવનત્રિકમાં હોય છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભવનત્રિકમાં ઉત્પન્ન થતા નથી - આવી સ્થિતિમાં કહેવું કે દર્શનજ્ઞાનપ્રધાનચારિત્રથી અસુરેન્દ્ર પદ પ્રાપ્ત થાય છે - એ કેવી રીતે યોગ્ય છે?

ઉત્તર: નિદાનબંધથી સમ્યક્ત્વની વિરાધના કરીને અસુરેન્દ્રોમાં ઉત્પન્ન થાય છે - એમ જાણવું જોઈએ.

• આત્માની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિર્મળદશા આરાધના પરિણામ છે

અને મહાવ્રતના પરિણામ શુભ પરિણામ છે. — આ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેથી બન્નેને ઠીક માની શકાતા નથી. તેમાં અશુભ પરિણામ ઉપાદેય છે અને શુભ પરિણામ સર્વ પ્રકારે હેય છે — એમ માનવો યથાર્થ છે; પરંતુ બન્નેને ઉપાદેય માને, સમાન માને તો તે યથાર્થ નથી.

- ભિન્ન જ્ઞેય, વિભાવ હેય અને નિજ સ્વભાવ ઉપાદેય છે — એવા નિર્ણય વિના ધર્મ થતો નથી.
- શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્માની દ્રષ્ટિપૂર્વક લીનતા નિશ્ચય છે, તેનું ફળ મોક્ષ છે અને જે મહાવ્રતના પરિણામ આવે છે, તે વ્યવહાર છે, તેનું ફળ સંસાર છે. આ રીતે (સમ્યગ્દશામાં) અર્થ સમજવામાં બે ભાગ પાડ્યા છે.
- શુભ ભિન્ન છે તેથી તેને ઉપચારથી સ્વરૂપાચરણ કહ્યું છે. તેના ફળમાં ઇન્દ્રાદિ ઉચ્ચ પદોની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે તે શુભ પ્રશસ્ત હોય છે.
- પંચમ કાળ છે, એટલે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનચારિત્રમાંથી ભ્રષ્ટ થાય — સમકિતમાંથી દ્રષ્ટિ ફરી જાય અને જો શુભ અને વિષયના પ્રેમમાં ફસાઈ જાય તો અંકુરનો છેદ થાય. પહેલાં ચારિત્ર હોય અને પછી ભ્રષ્ટ થાય તેની આ વાત છે. જે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ મનુષ્ય હોય તે તો મરીને સ્વર્ગના વિમાનમાં જાય છે — એ પરમાગમનો નિયમ છે. અહીં નરક કહ્યું છે તે સ્વર્ગમાં જઈને થાય એમ કહ્યું છે.
- જ્યારે બોધિ નિધાનમાં પડ્યો હોય અને સમકિત થયા પછી પણ મરણ નિધાનમાં પડ્યું હોય તો તે મહાવિદેહમાં જઈ શકે. નિધાનમાં મનુષ્યનો બોધ થયો હોય અને સમકિતમાં મરણ થાય તો ભોગભૂમિમાં જાય, પણ મહાવિદેહમાં ન જાય.
- સમ્યગ્દર્શનમાં આયુષ્ય બંધાય તો તે વૈમાનિકમાં જ જાય, પણ સમ્યગ્ચારિત્રવાળો પાછો નરકમાં ન જાય.
- વૈમાનિકનો ભવ પણ તે શુભથી મળ્યો છે; તે પણ ક્લેશ છે.
- સ્વર્ગાદિનો વૈભવ તે ક્લેશ છે. પુણ્યનું એ ફળ ક્લેશ છે અને વર્તમાનમાં પણ દુઃખ ક્લેશ છે. માટે પરમાનંદના અભિલાષીએ આ વીતરાગ ચારિત્ર ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે, પંચમહાવ્રતના વિકલ્પ સરાગચારિત્ર હેયબુદ્ધિએ છોડવાલાયક છે.
- હવે ચારિત્ર કોને કહેવું તે બતાવે છે.

गाथा- ६ : प्रश्नोत्तर

सच या झूठ बताईये ।

1. वीतराग चारित्र = सम्यक्चारित्र
2. सराग चारित्र = मिथ्याचारित्र
3. सरागचारित्र सम्यग्दृष्टि धर्मात्मा को ही होता है।
4. सरागचारित्र के फलस्वरूप मिलते इन्द्रादिक पद क्लेशरूप हैं।
5. सम्यग्दृष्टि जीव समकित सहित मर के दूसरे (Next) भव में सुरेन्द्र का जन्म ले सकता है।
6. सम्यग्दृष्टि जीव समकित सहित मर के दूसरे (Next) भव में नरेन्द्र का जन्म ले सकता है।
7. सम्यग्दृष्टि जीव समकित सहित मर के दूसरे (Next) भव में असुरेन्द्र का जन्म ले सकता है।
8. सम्यग्दृष्टि जीव समकित सहित मर के दूसरे (Next) भव में भोगभूमि के तिर्यंच या मनुष्य का जन्म ले सकता है।
9. सम्यग्दृष्टि जीव समकित सहित मर के दूसरे (Next) भव में महाविदेह में मनुष्य का जन्म ले सकता है।
10. प्रशस्त रागपरिणाम सर्व प्रकार से हेय है।

ઉત્થાનિકા: હવે ચારિત્રનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે :—

ગાથા: ચારિત્ર છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે;
જે સામ્ય જીવનો મોહક્ષોભવિહીન નિજ પરિણામ છે. ૭.

અન્વયાર્થ: ચારિત્ર ખરેખર ધર્મ છે. જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે એમ કહ્યું છે. સામ્ય મોહક્ષોભરહિત એવો આત્માનો પરિણામ (ભાવ) છે.

સારાંશ: આ ગાથામાં નિશ્ચયચારિત્રનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે.

- સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન સહિત વીતરાગ પરિણામને વીતરાગ ચારિત્ર કહે છે અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન સહિત શુભભાવને સરાગચારિત્ર કહે છે.
- અહીં સરાગ ચારિત્ર હો કે વીતરાગ ચારિત્ર, પરંતુ તે બંને તો જીવનું જ પરિણામ; તે દેહની ક્રિયારૂપે કદી હોઈ શકતું નથી.
- જે ચારિત્રની વાત અહીં આવી રહી છે, તે ન તો દ્રવ્યરૂપ છે અને ન તો ગુણરૂપ. તે તો નિયમથી પર્યાયરૂપ જ છે. આત્માના આશ્રયે ઉત્પન્ન થયેલું જીવનું પરિણામ જ ચારિત્ર છે, તે જ ધર્મ છે.
- 'સમ' શબ્દનો અર્થ તત્ત્વપ્રદીપિકામાં 'સામ્ય' કરવામાં આવ્યો છે અને તાત્પર્યવૃત્તિમાં 'શમ' કરવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય અમૃતચંદ્રે યથાવસ્થિત દશાની અપેક્ષા 'સમ'ને 'સામ્ય' કહ્યું છે, અને આચાર્ય જયસેને વિકારી ભાવોના શમનની અપેક્ષાએ 'સમ'ને 'શમ' કહ્યું છે.
- સ્વસમય અર્થાત્ પોતાનો આત્મપદાર્થ—શુદ્ધ ચિદાનંદ—તેમાં આચરણ રૂપ પ્રવૃત્તિ કરવી તે ચારિત્રનો અર્થ છે. 'હું શુદ્ધ ચિદાનંદ છું'—તેમાં રમણ કરવું એ જ ચારિત્ર છે.
- ચારિત્રનું ફળ પરમાં આવતું નથી. શરીરમાં રોગ ન આવે એ ચારિત્રનું ફળ નથી.
- એવા ચારિત્રના ચાર નામ કહ્યાં છે :— ૧. ચારિત્ર, ૨. ધર્મ, ૩. સામ્યભાવ, ૪. નિર્વિકારી પરિણામ.
- કોઈનું કલ્યાણ કરવાની, ઉદ્ધાર કરવાની વૃત્તિ ચારિત્ર નથી. અશુભથી નિવૃત્તિ લઈને શુભની પ્રવૃત્તિ કરવી એ તો વ્યવહારનું સ્થૂળ ચારિત્ર છે. જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપની પ્રવૃત્તિ કરવાવાળાને શુભરાગ આવે છે; પરંતુ તેને તે હેયરૂપ, અંતરથી માને તો તે શુભભાવને વ્યવહારથી ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે.
- સ્વરૂપમાં રમણ કરવાને ચારિત્ર કહ્યું. તે જ વસ્તુનો સ્વભાવ હોવાથી ધર્મ છે. શુદ્ધ ચૈતન્યનું પ્રકાશન થવું—એવો તેનો અર્થ છે અને એવો આત્માનો સ્વભાવ છે, તેનો યથાસ્થિત ભાવ હોવાથી તે સામ્ય છે. આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવમાં સ્થિત થયો, તે આત્મગુણ છે. એવી ગુણને નિર્મળ પર્યાય સમજવી.

- આત્મા શું કરે છે? તો કહે છે કે જેમ ઢોર લીલું ઘાસ ચરે છે, તેમ આત્મા સ્વરૂપમાં રમે છે - ચરે છે - ભોગવે છે - અનુભવે છે.
- ચારિત્ર શું છે? સ્વરૂપ = સ્વભાવ, તેમાં પ્રવર્તવું તેવો તેનો અર્થ છે.
- સમયસાર ગાથા ૨ માં જે 'સ્વસમય' કહ્યો છે તેની વાત અહીં કરે છે.
- અતીન્દ્રિય આનંદનું ભોજન કરવું તે ચારિત્ર છે.
- જેને સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવ્યું નથી, તે તેમાં ક્યાંથી રમે?
- શુદ્ધ ચૈતન્યનો પ્રકાશ પર્યાયમાં બહાર આવવો તેનું નામ દીક્ષા છે. પર્યાયમાં ભગવાન આવવું પ્રગટવું તે દીક્ષા છે.
- ક્ષોભ = અસ્થિરતા, મોહ = મિથ્યાત્વ
- જેને ચારિત્ર કહો - ધર્મ કહો - સ્વરૂપમાં રમવું કહો - સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ કહો - વસ્તુનો સ્વભાવ કહો - શુદ્ધ ચૈતન્યનું પ્રકાશવું કહો - કે સામ્ય કહો એ બધાં તે આત્માના પરિણામ છે.

गाथा - ७ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. वीतराग चारित्र	A. सम्यग्दर्शन-ज्ञान सहित वीतराग परिणाम
2. सराग चारित्र	B. विकारी भावों का शमन
3. साम्य	C. आत्मा की यथावस्थित दशा
4. शम	D. सम्यग्दर्शन ज्ञान सहित राग परिणाम
5. धर्म	E. अस्थिरता
6. मोह	F. मिथ्यात्व
7. क्षोभ	G. वस्तु का स्वभाव - शुद्ध चैतन्य का प्रकाशित होना

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1. इस गाथा में निश्चय चारित्र का स्वरूप कहा है।
2. देह की व्रतादि क्रियायें सरागचारित्र हैं।
3. इस गाथा में चारित्र गुण की व्याख्या की गयी है।
4. साम्य, शम, धर्म, चारित्र (पर्याय), स्वरूप में रमना - चरना, अतीन्द्रिय आनंद का भोजन करना, मोह क्षोभ विहीन जीव का परिणाम - यह सब एकार्थवाची हैं।
5. आपके और मेरे शुभभाव को व्यवहार चारित्र कहते हैं।
6. ज्ञानानंद स्वरूप की प्रतीति करने वाले को शुभराग आवे और उसे वह हेयरूप - अहितकर जाने तो वह शुभराग को व्यवहार चारित्र कहते हैं।

ગાથા ૮

(૮-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે આત્માનું ચારિત્રપણું (અર્થાત્ આત્મા જ ચારિત્ર છે એમ) નક્કી કરે છે:-

ગાથા: જે ભાવમાં પ્રણમે દરવ, તે કાળ તન્મય તે કહ્યું;
જીવદ્રવ્ય તેથી ધર્મમાં પ્રણમેલ ધર્મ જ જાણવું. ૮.

અન્વયાર્થ: દ્રવ્ય જે કાળે જે ભાવરૂપે પરિણમે છે તે કાળે તે-મય છે એમ (જિનેન્દ્રદેવે) કહ્યું છે; તેથી ધર્મપરિણત આત્મા ધર્મ જાણવો.

સારાંશ: આત્મા જે ~~સમયે~~ સમયે જે ભાવરૂપે પરિણમે છે, તે સમયે તે જ ભાવમય થાય છે; તેથી ધર્મભાવે પરિણત આત્મા જ ધર્મ છે.

- અભેદનયની અપેક્ષાએ ધર્મી અને ધર્મની એકતાના આધારે ધર્મરૂપ પરિણમિત આત્મા જ ધર્મ છે.
- ટીકામાં ઉષ્ણતારૂપ પરિણમિત લોખંડના ગોળાનું ઉદાહરણ આપીને ધર્મ પરિણત આત્મા જ ધર્મ છે – આ વાત સમજાવેલ છે. તેના ઉદાહરણમાં લોખંડ અલગ છે અને ઉષ્ણતા અલગ છે. ઉષ્ણતા તો અગ્નિની છે, લોખંડની નહિ; જ્યારે આત્મા અને શુદ્ધોપયોગ પરિણતિ તો (પ્રદેશ) અપેક્ષાએ અભિન્ન જ છે. સ્થૂલ, સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે અનેક પ્રકારના ઉદાહરણ આપે છે, તેમાં અનેક દૃષ્ટાંત તો અંશતઃ જ લાગુ હોય છે.
- ધર્મી અને ધર્મમાં (દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં) તાદાત્મ્ય સંબંધ જ હોય છે; કેમ કે બન્નેના પ્રદેશો એક હોય છે. ધર્મી અને ધર્મમાં સંધિ હોતી નથી, સહજ સ્વાભાવિક એકતા હોય છે.
- આચાર્ય જયસેન તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં ધર્મના નિશ્ચય અને વ્યવહાર- એવા બે ભેદ કરે છે અને નિજાત્મશુદ્ધિ પરિણતિને નિશ્ચયધર્મ તથા પંચપરમેષ્ઠીની ભક્તિ આદિ શુભભાવરૂપ પરિણતિને વ્યવહારધર્મ કહે છે. વળી ઉપાદાનકારણ જેવું જ કાર્ય થાય છે – એ નિયમનું સ્મરણ કરાવતાં તેઓ ઉપાદાનકારણના શુદ્ધોપાદાન અને અશુદ્ધોપાદાન – એવા બે ભેદ કરીને નિશ્ચય-વ્યવહારધર્મને ઘટિત કરે છે.
- ધર્મરૂપે પરિણમેલો આત્મા સ્વયં ધર્મ છે. તે સમયે શુભરાગ સહચર હોય છે; તેથી નિમિત્ત દેખીને તેને વ્યવહારધર્મ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ તેને ધર્મ માનવો તે મિથ્યાત્વ છે.
- વાત અહીં સુધી સીમિત નથી કે ધર્મપરિણતિરૂપ પરિણમિત આત્મા ધર્મ છે, પરંતુ આગામી ગાથાઓમાં કહેશે કે શુદ્ધભાવરૂપ પરિણમિત આત્મા શુદ્ધ છે, શુભભાવરૂપ પરિણમિત આત્મા શુભ છે અને અશુભભાવરૂપ પરિણમિત આત્મા અશુભ છે.

- દ્રવ્ય તો ત્રિકાળી શુદ્ધ જ છે. પર્યાય શુભ, અશુભ કે શુદ્ધરૂપે પરિણમે છે; પણ પર્યાય જુદી રહીને પરિણમે છે એમ નહીં; તેથી દ્રવ્ય પરિણમે છે એમ કહ્યું છે.
- ખરેખર તો આત્માની દશા એ તો તે પર્યાયના ષટ્કારકથી થાય છે, પરંતુ તેને આશ્રય દ્રવ્યનો હોય છે.
- અહીં જ્ઞાનપ્રધાન કથન છે, માટે પર્યાયને દ્રવ્યથી અભેદ કરીને કહ્યું છે.
- અહીં જ્ઞાનપ્રધાન કથન છે, માટે શુભ-અશુભરૂપે પણ આત્મા પરિણમે છે, પુદ્ગલ નહીં એમ કહ્યું છે. અત્યારે દૃષ્ટિના વિષયમાં આવ્યું કે શુભ-અશુભરૂપે પુદ્ગલ પરિણમે છે! આ તો અપેક્ષાની વાત છે!

गाथा - ८ : प्रश्नोत्तर

(१) 'सच' या 'झूठ' बताईये।

1. क्रोधरूप परिणमित आत्मा क्रोध है।
2. दृष्टि की अपेक्षा शुभ-अशुभरूप आत्मा परिणमता है।
3. दृष्टि की अपेक्षा शुभ-अशुभरूप पुद्गल परिणमता है।
4. उष्णतारूप परिणमित लोहे के गोले का उदाहरण धर्मरूप परिणमित आत्मा से सर्वदेश मिलता है।
5. धर्मी और धर्म के प्रदेश एक ही होते हैं।
6. शुभभावरूप व्यवहारधर्म अशुद्धोपादान का कार्य है।
7. शुभ, अशुभ या शुद्धरूप पर्याय द्रव्य से अलग रहकर परिणमती है।
8. शुद्धभावरूप परिणति की सहचर शुभभावरूप परिणति को व्यवहारधर्म कहते हैं।

ગાથા-૯

(૯-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે જીવનું શુભપણું, અશુભપણું અને શુદ્ધપણું (અર્થાત્ જીવ જ શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ છે એમ) નક્કી કરે છે:—

ગાથા: શુભ કે અશુભમાં પ્રણમતાં શુભ કે અશુભ આત્મા બને,
શુદ્ધે પ્રણમતાં શુદ્ધ, પરિણામસ્વભાવી હોઈને. ૯.

અન્વયાર્થ: જીવ, પરિણામસ્વભાવી હોવાથી, જ્યારે શુભ કે અશુભ ભાવે પરિણમે છે ત્યારે શુભ કે અશુભ (પોતે જ) થાય છે અને જ્યારે શુદ્ધ ભાવે પરિણમે છે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ: અહીં ચારિત્ર શું છે — એ વાત ચાલે છે. ચારિત્ર આત્માનો મોહ-ક્ષોભ રહિત પરિણામ છે. શુભ અથવા અશુભરાગભાવે જ્યારે આત્મા પરિણમે છે, ત્યારે તે સ્વયં શુભ અથવા અશુભ થાય છે. શુભ પરિણામરૂપે પરિણમિત આત્મા પણ ધર્મ નહિ; ધર્મરૂપ પરિણામ તો મોહાદિ રહિત શુદ્ધિ છે.

- આ ગાથામાં એ જ બતાવવામાં આવ્યું છે કે દ્રવ્ય અને પર્યાય અભિન્ન જ છે; કારણ કે દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે.
- દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં તાદાત્મ્યસંબંધ હોવાથી અહીં પ્રતિપાદિત દ્રવ્ય અને પર્યાયની અભિન્નતાની વાત એ નિશ્ચયનયનું કથન છે. તેથી આ કથન તો વ્યવહારનું છે — એમ કહીને તેની ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી.
- અહીં જે આત્માની વાત ચાલતી છે, તે આત્મા દૃષ્ટિનો વિષયભૂત ભગવાન આત્મા નહિ; પરંતુ વર્તમાન પર્યાયે પરિણમિત આત્માની છે; કારણ કે જ્યારે દૃષ્ટિના વિષયભૂત આત્માની વાત ચાલે છે, ત્યારે દ્રવ્ય અને પર્યાયની ભિન્નતાની વાત મુખ્ય રહે છે.
- તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં જયસેનાચાર્યે આ વાત વિશેષરૂપે કહી છે:— "મિથ્યાત્વ, સાસાદન અને મિશ્ર — આ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં તારતમ્યથી (ઘટતો જતો) અશુભોપયોગ, ત્યાર પછી અસંયત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરત અને પ્રમત્તસંયત — આ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં તારતમ્યથી (વધતો જતો) શુભોપયોગ, તેની આગળના અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાનથી ક્ષીણકષાય પર્યંત છ ગુણસ્થાનોમાં તારતમ્યથી (વધતો જતો) શુદ્ધોપયોગ, ત્યાર પછી સયોગી જિન તથા અયોગી જિન — એ બે ગુણસ્થાન શુદ્ધોપયોગના ફળ છે — એમ ભાવ છે."
- સમયસાર દૃષ્ટિપ્રધાન ગ્રંથ છે. તેમાં દ્રવ્યના અવલંબન વિના પર્યાયમાં શુભ-અશુભ પરિણમન થાય છે (તેનું કથન આવે છે). અહીં

- પુરુષાર્થમાં સાવધાન થવું છે. તેથી [illegible]
  [illegible] થાય છે.
- ભગવાનના [illegible] પોતાની પર્યાયની યોગ્યતાનો [illegible]
  પર્યાયમાં પરિણમે છે.
- પરિણામ સ્વભાવ = પરિણમવાના - પલટવાના સ્વભાવવાળું
- આ નિશ્ચય નિશ્ચયની વાત છે. [illegible] ન માને તે [illegible] છે.
  અનેકાંત [illegible] અથવા અનેકાંતે એકાંત માને તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.
- જો (ભગવાનના) [illegible] પરિણામના [illegible]
  [illegible] તો તે પણ [illegible]
  પરિણમવું જોઈશે. તેમ આત્મા પણ પોતાની [illegible]
  [illegible] પરિણમે છે.
- તેમ જ રીતે દરેક પરિણમનરૂપે પોતાના [illegible] પરિણમે
  છે તેમ [illegible] પરિણમે છે તેમ કહ્યું છે.
- વસ્તુ પર્યાયમાં દ્રવ્ય + ગુણરૂપે પરિણમે તે [illegible] છે અને [illegible]
  પરિણમે તે [illegible] છે
- રાગપણે પરિણમે ત્યારે અને વીતરાગભાવે પરિણમે ત્યારે દ્રવ્ય
  તો તેવું ને તેવું જ શુદ્ધ રહે છે.
- દૃષ્ટિ = જેના સાથે [illegible] હોય તે [illegible] જ નહિ - [illegible]
  નહિ.
- ઉત્કૃષ્ટ [illegible] અસંખ્ય પરિણામો છે, [illegible]
  ૧૪ ગુણસ્થાનોરૂપે છે.

गाथा ९ : प्रश्नोत्तर (९-३)

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. पहले से तीसरा गुणस्थान	A. बढ़ता हुआ शुद्धोपयोग
2. चौथे से छठवां गुणस्थान	B. घटता हुआ अशुभोपयोग
3. सातवे से बारहवा गुणस्थान	C. शुद्धोपयोग का फल
4. तेरवा और चौदहवा गुणस्थान	D. बढ़ता हुआ शुभोपयोग
5. प्रवचनसार	E. द्रव्य के अवलंबन बिना पर्याय में शुभ-अशुभ परिणमन
6. समयसार	F. शुभ-अशुभ भावका स्वतंत्रपने आत्मा कर्ता

(२) सच या झूठ बताइये।

1. द्रव्य से पर्याय अभिन्न है - यह निश्चयनय का कथन है।
2. इस गाथा में दृष्टि के विषय आत्मा की बात है।
3. आत्मा नित्यानित्य है।
4. लाल-काले रंगरूप परिणमता हुआ स्फटिकमणि वस्तु का परिणमन स्वभाव दिखाता है।
5. पर्याय में शुभरूप से होते परिणमन को अभेदनय से आत्मा का परिणमन कहा जाता है।
6. द्रव्य स्वभाव से आत्मा कूटस्थ है।

ગાથા ૧૦

(૧૦-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે પરિણામ વસ્તુનો સ્વભાવ છે એમ નક્કી કરે છે:-

ગાથા: પરિણામ વિણ ન પદાર્થ, ને ન પદાર્થ વિણ પરિણામ છે;
ગુણ-દ્રવ્ય-પર્યયસ્થિત ને અસ્તિત્વસિદ્ધ પદાર્થ છે. ૧૦.

અન્વયાર્થ: આ લોકમાં પરિણામ વિના પદાર્થ નથી, પદાર્થ વિના પરિણામ નથી; પદાર્થ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં રહેલો અને (ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યમય) અસ્તિત્વથી બનેલો છે.

ભાવાર્થ: સાતમી ગાથામાં કહ્યું હતું કે મોહ અને ક્ષોભથી રહિત આત્માનો પરિણામ જ સામ્ય છે, ચારિત્ર છે, ધર્મ છે; આઠમી ગાથામાં કહ્યું હતું કે ધર્મરૂપ પરિણામ આત્માનો જ ધર્મ છે અને નવમી ગાથામાં કહ્યું હતું કે આત્મા પરિણામસ્વભાવી છે. હવે આ દસમી ગાથામાં કહે છે કે પરિણામ (પર્યાય) વસ્તુનો સ્વભાવ છે.

- તત્ત્વપ્રદીપિકામાં ફરમાવ્યું છે કે વસ્તુનો ઊર્ધ્વતાસામાન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યમાં, સહભાવી વિશેષસ્વરૂપ ગુણોમાં તથા ક્રમભાવી વિશેષસ્વરૂપ પર્યાયોમાં રહેલી થકી અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમય અસ્તિત્વથી બનેલી છે, તેથી પરિણામ-સ્વભાવી છે.
- દ્રવ્ય જેવું હોય છે, તેનું પરિણામ પણ તેવું જ હોય છે. તે ભાવથી દ્રવ્ય તદાકાર હોય છે, તન્મય હોય છે; કારણ કે વ્યાપ્ય અને વ્યાપક ભાવોનો એ જ સ્વભાવ છે. પરિણામ વિના દ્રવ્યની અવસ્થા જ હોતી નથી.
- પરવસ્તુઓની અવસ્થાઓને કરવામાં કોઈ સમર્થ નથી, કારણ કે દરેક પદાર્થ સ્વયં પોતાના પરિણામ સ્વભાવવાળા છે. વસ્તુ પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી પરિણામને પુષ્ટ કરવામાં આવતી નથી.
- પરિણામ વિના વસ્તુ ગધેડાના શિંગડા સમાન છે.
- ગુણો ગુણ વિના હોતા નથી અને પરિણામો પરિણામી વિના હોતા નથી.
- પ્રત્યેક આત્મા, પ્રત્યેક પુદ્ગલ પરમાણુ સ્વયં પોતાના પરિણામોથી અખંડ અને પરથી પૃથકપણે પરિણમન કરે છે. પ્રત્યેક વર્તમાન પરિણામ તેના ત્રિકાળી પરિણામી દ્રવ્યના આધારે થાય છે - તેના વિના થતાં નથી - આમ જાણીને, સ્વદ્રવ્ય અનંતશક્તિનો પિંડ છે, તેની સામે જુઓ તો નિર્મળ પર્યાયનો આધાર, સ્વભાવનો આત્મા છે અને તે પોતાનો જ આત્મા છે - સ્વયં જ છે; તેથી હવે તેને પર તરફ જોવાની જરૂર રહી નહિ.
- જો વસ્તુ છે તે પરિણામ સહિત હોવાથી, સ્વાભાવિક પરિણામ રહિત વસ્તુ કદી હોતી નથી. નિશ્ચય છે માટે જગતમાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ એમ કોઈ કહ્યું નથી, પરંતુ જગતની રચનાથી સિદ્ધ થાય છે - એમ

કહ્યું છે.

- ઉર્ધ્વતા એટલે તમામ અવસ્થાઓ - પર્યાય. ત્રિકાળી પ્રવાહરૂપ પરિણામ, તેનું સામાન્યપણું તે દ્રવ્ય છે. તેમાં સાથે રહેનારાં (સહભાવી) અનંત ગુણો જે એક સમયમાં છે અને તે સમયના ગુણોની ક્રમભાવી પર્યાયો એક સમયમાં એક હોય છે. આમ ઉર્ધ્વતાસામાન્યરૂપ દ્રવ્યમાં, વિસ્તારસામાન્યરૂપ સહભાવી ગુણોમાં અને તેની ક્રમભાવી આયતસામાન્યરૂપ પર્યાયોમાં વસ્તુ રહે છે.
- વસ્તુ સ્વરૂપ પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમય અસ્તિત્વથી સિદ્ધ છે, તેના સ્વતંત્ર ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમાં સમાઈ જાય છે, જે [illegible] કોઈ અન્યની સાથે સંબંધ રાખતી નથી; તેથી વસ્તુ પરિણામસ્વભાવવાળી જ છે. વસ્તુનું અસ્તિત્વ એકલા (સ્વતંત્ર) ઉત્પાદ-વ્યયથી અથવા એકલા ધ્રુવથી નહિ.
- અહો! આ સિદ્ધાંત સમજે તો વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય થાય અને તે આત્મા સ્વરૂપ-ધર્મરૂપ પરિણમિત થઈ શકે.
- પરવસ્તુ વિના પરિણામ થાય છે, પરંતુ સ્વવસ્તુ વિના પરિણામ હોતાં નથી. શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ પરિણામ આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ જ છે. એમ ગણે ઉપરના પરિણામના આશ્રય દ્રવ્ય છે એમ કહ્યું, સિદ્ધ કર્યું છે.
- પરિણામનો આત્માથી સર્વથા ભિન્ન માનતાં એકાંત ભિન્ન સિદ્ધ થશે અને સર્વથા અભિન્ન માનતાં એકાંત અભિન્ન સિદ્ધ થશે.
- પરિણામમાં દ્રવ્ય આવી જાય છે એમ ખોટું છે.
- દ્રવ્ય અપરિણામી છે. જો પર્યાય ન હોય તો દ્રવ્યને જાણનારું કોઈ રહેતું નથી. પરિણામ એક પર જાતું નથી.
- કોઈ પણ સમયમાં વ્યક્ત પર્યાય ન હોય અને અવ્યક્ત દ્રવ્ય જ હોય એમ બનતું નથી. વ્યક્ત વિના અવ્યક્ત હોય નહીં!
- આ જ્ઞાન અધિકાર છે? આખું જ્ઞાન આવ્યું હોય છે.
- ગોરસ સામાન્ય, તેની પર્યાય દૂધ-દહીં આદિ. જો પર્યાય ન હોય તો ગોરસ રહી શકે જ નહીં; જેમ સોના વગર દાગીના, પાણી વગર તરંગ ન હોય તેમ દ્રવ્ય વગર પરિણામ ન હોય.
- ઉર્ધ્વતાસામાન્યપ્રવાહ = નિરંતર રહેનારો પ્રવાહ = છે.. છે.. છે. તેને દ્રવ્ય કહે છે. તેમાં સહભાવી ભેદરૂપે રહેનારા ગુણો છે અને સમયે સમયે થતા ક્રમભાવી [illegible] તે પર્યાયો છે.

गाथा - १० : प्रश्नोत्तर

(१०-२)

(१) जोड़ी मिलाइये |

1. सातवी गाथा	A. सहभावी विशेष
2. आठवी गाथा	B. मोह और क्षोभ रहित आत्मका परिणाम धर्म है |
3. नवमी गाथा	C. धर्मसे परिणत आत्मा धर्म है |
4. दसमी गाथा	D. क्रमभावी विशेष
5. गुण	E. परिणाम वस्तुका स्वभाव है |
6. पर्याय	F. आत्मा परिणाम स्वभावी है |

(२) सच या झूठ बताइये |

1. वस्तु परिणाम स्वभावी है इसलिये एक द्रव्य दूसरे द्रव्यका परिणाम कर सकता है |
2. शुभ - अशुभ (और शुद्ध) परिणाम आत्मा का स्वभाव है |
3. अव्यक्त को व्यक्त जानता है |
4. गुण और द्रव्यका क्षणिक तादात्म्य संबंध है |
5. पर्याय और द्रव्यका नित्य तादात्म्य संबंध है |
6. द्रव्य के ऊर्ध्वसामान्य स्वरूप में काल की अपेक्षा है |
7. शुभ और अशुभ परिणाम निमित्त के कारण होते हैं |

ગાથા ૧૧

(૧૧-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે જેમનો ચારિત્રપરિણામ સાથે સંપર્ક (સંબંધ) છે એવા જે શુદ્ધ અને શુભ (બે પ્રકારના) પરિણામો તેમના ગ્રહણ અને ત્યાગ માટે (-શુદ્ધ પરિણામને ગ્રહવા અને શુભ પરિણામને છોડવા માટે) તેમનું ફળ વિચારે છે:-

ગાથા: જો ધર્મપરિણતસ્વરૂપ જીવ શુદ્ધોપયોગી હોય તો
તે પામતો નિર્વાણસુખ, ને સ્વર્ગસુખ શુભયુક્ત જો. ૧૧.

અન્વયાર્થ:- ધર્મે પરિણમેલા સ્વરૂપવાળો આત્મા જો શુદ્ધ ઉપયોગમાં જોડાયેલો હોય તો મોક્ષના સુખને પામે છે અને જો શુભ ઉપયોગવાળો હોય તો સ્વર્ગના સુખને (બંધને) પામે છે.

સારાંશ: - ધર્મપરિણત સ્વભાવવાળો આત્મા જ્યારે શુદ્ધોપયોગ પરિણતિને ધારણ કરે છે, ત્યારે વિરોધી શક્તિ રહિત હોવાને કારણે પોતાનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ ચારિત્રવાન હોવાથી સાક્ષાત્ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે;
જ્યારે ધર્મપરિણત સ્વભાવવાળો હોવા છતાં પણ શુભોપયોગ પરિણતિ સાથે યુક્ત હોય છે ત્યારે વિરોધી શક્તિ સહિત હોવાથી પોતાનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ અને કથંચિત વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાવાળા ચારિત્રથી યુક્ત હોવાને કારણે સ્વર્ગસુખના બંધને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી શુદ્ધોપયોગ ઉપાદેય અને શુભોપયોગ હેય છે.

- જુઓ! અહીં શુભોપયોગને બંધનું કારણ, હેય, વિરોધી શક્તિ સહિત, આત્મહિતનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ અને મુક્તિમાર્ગમાં કથંચિત વિરુદ્ધ કાર્ય કરનાર બતાવેલ કહ્યો છે.
- જ્યારે જીવ શુદ્ધોપયોગરૂપ ચારિત્રને ધારણ કરે છે ત્યારે પરમપવિત્ર સિદ્ધ સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરે છે અને જ્યારે સરાગ ચારિત્ર ધારણ કરે છે, ત્યારે સ્વર્ગાદિનાં હીણાં વિષયસુખને પ્રાપ્ત કરે છે.
- જ્યારે આ આત્મા સંસાર અને વિભાવની દૃષ્ટિ-રુચિ છોડીને, સ્વદ્રવ્યના અવલંબનરૂપ શુદ્ધ પરિણતિવાળો થાય છે; ત્યારે તે આત્મા, વસ્તુના સ્વભાવરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયરૂપું પરિણમન કરે છે. 'હું શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્મા છું'- એમ વિચારીને તેના આશ્રયે નિજ વીતરાગ પરિણામરૂપ - અંશિક ધર્મરૂપ થાય છે. આ રીતે સ્વયં પોતાના અવલંબન વડે વીતરાગ શુદ્ધ શુદ્ધોપયોગ પરિણતિને વહન કરે છે, બળવાન રહે છે, અંદર અંતરંગ-સ્થિર થાય છે.
- સાધક દશામાં અંશિક નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપ અભેદરત્નત્રયવાન મુનિને, અંશિક સરાગ અને અંશિક વીતરાગરૂપ ચારિત્ર હોવાથી, તે મુનિરાગ ઉકળતા ઘીના છાંટા જેવા દુઃખરૂપ, બંધનું કારણ છે
- આ રીતે સાક્ષાત્ મુક્તિનો માર્ગ તો એકમાત્ર શુદ્ધોપયોગ અહીંયા

(૧૧-૨)

શુદ્ધ પરિણતિરૂપ વીતરાગ ચારિત્ર જ છે, શુભોપયોગ કથંચિત્ ઉપચારથી ચારિત્ર, ચારિત્ર નહિ.

પ્રશ્ન: છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી શુભોપયોગી મુનિરાજ મુનિપણામાં, ભાવલિંગી છે કે નહિ? જો હોય ભાવલિંગી છે તો શુભોપયોગ ને પણ ધર્મ માનવો જોઈએ.

ઉત્તર: છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી મુનિરાજ શુભોપયોગને કારણે નહિ, પરંતુ ત્યાંના સ્થિરતાના કારણથી નિજના વીતરાગપરિણતિને કારણે ભાવલિંગી છે.

गाथा ११: प्रश्नोत्तर

(११-३)

१. जोड़ी मिलाइये।

1 मुनिदशाका शुभोपयोग	A निर्वाण सुख
2. मुनिदशाका शुद्धोपयोग	B चारित्रधर्मसे विरुद्ध शक्ति सहित
शामिलको 3. शुभरागका फल	C चारित्रधर्मका कार्य करनेमें समर्थ
4. शुद्धोपयोगका फल	D उबलते घी समान स्वर्गका दुख

२ 'सत्य' या 'झूठ' बताइये।

1. इस गाथामें मिथ्यादृष्टि जीवकी बात की है।
2. इस गाथामें द्रव्यलिंगी मुनि की बात की है।
3. शुभोपयोग बंधका कारण, हेय, विरोधी शक्तिसहित होनेसे (को) कार्य करनेमें असमर्थ और मुक्तिमार्गमें कथंचित विरुद्ध कार्य करनार है।
4. मुनिराजको आंशिक राग और आंशिक वीतरागरूप चारित्र होता है।
5. छठवां गुणस्थानवर्ती मुनि धर्मात्मा हैं क्योंकि उन्हें तीन कषायके अभावरूप वीतराग परिणति होती है।

ગાથા ૧૨

(૧૨-૧)

<u>ઉત્થાનિકા</u>: હવે ચારિત્રપરિણામ સાથે સંપર્ક વિનાનો જેથી અત્યંત હેય છે એવા અશુભ પરિણામનું ફળ વિચારે છે:—

<u>ગાથા</u>: અશુભોદયે આત્મા કુનર, તિર્યંચ ને નારક થતો
નિત્યે સહસ્ર દુઃખે પીડિત, સંસારમાં અતિ અતિ ભમે. ૧૨.

<u>અન્વયાર્થ</u>: અશુભ ઉદયથી આત્મા કુમનુષ્ય (હલકો મનુષ્ય), તિર્યંચ અને નારક થઈને હજારો દુઃખોથી સદા પીડિત થતો (સંસારમાં) અત્યંત ભમે છે.

<u>સારાંશ</u>: ૧૧ મી ગાથામાં શુદ્ધોપયોગ તથા શુભોપયોગના ફળની વાત કરી અને હવે આ ગાથામાં અશુભોપયોગના ફળ સંબંધી વાત કરે છે.

- અશુભભાવરૂપ અશુભ પરિણામો તથા વિષય-કષાયભાવોને સર્વથા છોડી દેવા જોઈએ, કારણ કે તેમના વિદ્યમાનતામાં ધર્મનો અંશ પણ ઉપાય થઈ શકતો નથી. આથી અશુભોપયોગ અત્યંત હેય છે.
- જ્યારે આ આત્મા કિંચિત્ માત્ર પણ ધર્મપરિણતિને પ્રાપ્ત નહીં કરતો થકો, દુઃખોથી ભાગે છે, સંસારના તીવ્ર અનુરાગમાં લીન રહે છે, હું પરના કામ કરી શકું છું, પુણ્ય-પાપ કરવાયોગ્ય છે, પુણ્યથી ધર્મનો લાભ થાય છે — એવા મિથ્યાત્વરૂપ અશુભ ઉપયોગરૂપ પરિણતિનું અવલંબન લે છે, પરંતુ મિથ્યા દૃષ્ટિ છોડીને, સ્વયં શુદ્ધ ચૈતન્ય અતીન્દ્રિય આનંદ-મય છે, તેનું અવલંબન લેતો નથી, ત્યારે વિપરીત અભિપ્રાયરૂપ મિથ્યાત્વનું જોર હોવાથી, તેના ફળમાં તે કુમનુષ્ય, તિર્યંચ, નિગોદ, એકેન્દ્રિય આદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને નરકમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે.
- સ્વયં અવિનાશી, અનંતગુણવાન, મહિમાવંત પ્રભુ છે. તેની અસાવધાનીવાળો અનંત ગુણોની શુદ્ધતાનો તીવ્ર વિરોધ કરે છે, તેના ફળમાં તે અનંત પ્રતિકૂળતાના વેદનના સ્થાનમાં જાય છે. ત્યાં તેને નિરંતર અસહ્ય ભાવના ભોગવવી પડે છે અને ત્યાં પણ તીવ્ર અશુભતાનું વેદન કરવાની યોગ્યતા ઊભી કરે છે. આ રીતે તે આત્માને કારણે શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-આનંદની વિપરીત દશાના ફળમાં, સંસાર પરિભ્રમણરૂપ હજારો દુઃખોના બંધને અનુભવે છે.
- શુભ-અશુભ ઉપયોગ આત્માનો તિરસ્કાર કરનાર છે.
- અને સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર એ જ આત્માનો હિત (ભાવ) કરનાર સાધકના ભાવ હોય છે; અને સંસારભ્રમણ, ૨-૪ ગતિ ગમન અસ્થિરતા એ જ આત્માનો હિત દુઃખના રૂપે છે તે જાણીને આત્મા દુઃખો પામે છે.

गाथा 12 : प्रश्नोत्तर

(12-2)

1. जोड़ी मिलाइये।

1. 11 वी गाथा	A. अशुभ उपयोग के फल की बात
2. 12 वी गाथा	B. शुद्ध और शुभ उपयोग के फल की बात

2 सच या झूठ बताइये।

1. सम्यग्दृष्टि जीव को दुकान, कुटुंबादि कार्यों से कुमनुष्य, तिर्यंचादि का बंध होता है।
2. मिथ्यात्व के परिणाम अशुभ उपयोग में समाहित हैं।
3. मिथ्यादृष्टि के अशुभ, विषय-कषायादि के परिणाम अशुभ उपयोग हैं।
4. सम्यग्दृष्टि के अशुभ, विषय-कषायादि के परिणाम अशुभ उपयोग हैं।